

Egy bátor ember élete és utóélete

A heidelbergi magyar diák rendőri figyelmeztetésben részesül, mert ittasan énekel az utcán. A párbajozni szerető dzsentrisarj, aki a dzsentr minden sztereotípiáját fölvonultatja (akár Noszty Feri vagy a Gyurkovics-fiúk egyike) apja becsületének védelmében ökörelkel a parasztvezérrel. Az országgyűlési képviselő élettársa rácsapja az ajtót a lakásba behatolni szándékozó SS-katona kezére. A képviselő pisztollyal védekezik az SS ellen, és amikor sebesülten elviszik, azt kiáltja az utcán ácsorgó tömegnek: „Éljen a független és szabad Magyarország!” A német parancsnok engedélyével a régóta élettársi kapcsolatban élő pár egybekel, noha a férfi a Német Birodalom egyik ádáz politikai ellenségeként van számon tartva, és a német börtönparancsnok magyar titkárnője szállítja a pezsgőt az esküvőre. Az antináci ellenálló kivégzése előtt kezét fog egyik magyar örével, és arra inti, legyen jó magyar, a másik ör pedig kezére borulva sír. Hihetetlennek hangzó történetek, ráadásul a főszereplőjük egyetlen ember. Ha Bajcsy-Zsilinszky Endrét egy hollywoodi forgatókönyvíró felfedezné, alighanem hamar játékfilm készülne az életéből.

Kevés olyan embert találunk a 20. századi magyar történelemben, akinek életútja elejétől végig ennyire gazdag volt éles fordulatokban. Ha csak arra gondolunk, hogy az Áchim-gyilkosságban való, teljes mértékben soha nem tisztázott és tisztázható szerepétől életútja elvezetett a kisgazdapárti, agrárdemokrata politizálásig, vagy fiatalkori eszménye, a vilmosi, imperialista Német Birodalom csodálatától a (persze más típusú) német hódító birodalmisággal való szembefordulásig, a zsidó származású tisztársak leckéztetésétől és a publicisztikai antiszemizmustól a zsidótörvényekkel való szembefordulásig, az üldözöttekért való kiállásig, akkor már izgalmas forgatókönyv-alapanyagot kaphatunk.

Bartha Ákos történész, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének kutatója vállalkozott a fajvédőből lett kisgazdapárti politikus életútjának, politikusi pályájának és utóéletének megírására. Ez a vállalkozás példátlan, hiszen Bartha könyvének megjelenéséig Bajcsy-Zsilinszkyről nem készült tudományos igényű monográfia – ahogyan egyébként a magyar történelem sok más jeles alakjáról sem. Hogy miért hiányzott eddig egy monográfia Bajcsy-Zsilinszky életéről, arra részben magyarázatot találhatunk a bibliográfiát forgatva. A 657 oldalas könyvben csak a felhasznált újságok, folyóiratok felsorolása négy és negyed, a kiadott felhasznált irodalom pedig 27 oldalt tesz ki. Ám a terjedelem senkit ne retentsen el a kötet forgatásától, amely az MTA BTK Történettudományi Intézete kiadásában és *Magyar történelmi emlékek* című sorozatában jelent meg. A bibliográfia terjedelme a szerző aprólékos, lelkiismeretes kutatómunkáját éppúgy dicséri, ahogyan tanúskodik Bajcsy-Zsilinszky gazdag életművéről, szerzteágazó – a fajvédőktől kezdve a népi írókon például Féja Gézán, Tamási Áronon keresztül Horthy Miklósig ívelő, azaz a teljes magyar társadalmat és politikai elitet átszövő – kapcsolatrendszeréről.

A másik oka lehetett annak, hogy a könyv elkészültét megelőzően nem készült tudományos monográfia, hogy a magyar politika és társadalom nem tudott mit kezdeni Bajcsy-Zsilinszky Endrével. A baloldalon ápolgatták ugyan az antifasiszta (bár inkább helyesebb azt mondani: antináci) mártír emlékét, de nem igazán reflektáltak hősiük 1930 előtti életútjára, nem is véletlenül. Bartha bemutatja a baloldali Bajcsy-Zsilinszky-kultusz születésének történetét 1945 után, miközben meggyőzően cáfolja,

hogy a volt fajvédő politikusnak lett volna baloldali fordulata. A jobbközép pártok is keveset hivatkoztak rá, ami abban a tekintetben különös, hogy Bajcsy-Zsilinszky személyében találhattak volna egy aktív antinácit, akit elvei alapján beilleszthettek volna saját pantheonjukba, hiszen Bajcsy-Zsilinszky haláláig megőrizte antikommunista meggyőződését. Így Bajcsy-Zsilinszky senkitől sem zavartatva, kultuszfigurává nemesítve, közterületek kedvelt névadójaként szerepelt a rendszerváltást követően.

Bartha Ákos kilenc fejezetben mutatja be Bajcsy-Zsilinszky életét, az utolsó kettőben pedig a sajátos utóéletet ábrázolja. Talán furcsa lehet, hogy a szerző ilyen mélységben foglalkozik könyve „hősének” utóéletével, ám erre választ ad az előszóban, miszerint „a pályáiv máig meghatározó értelmezési kerete olyan olvasatot kínál, melyben a rendkívül gazdag életmű az 1944-es év látószögéből értelmeződik”, és a későbbi emlékezetpolitikai torzulások miatt úgy vélte, hogy „az egyetlen megoldás a teljes életutat reflexíven áttekinthető, az utótörténetet pedig egészen napjainkig tárgyaló nagymonográfia megírása.” (9–10.) Ezt indokolja, hogy Bajcsy-Zsilinszky kultuszfigurává emelése és e kultusz kisajátítása körül a politikai küzdelmek, emlékezetpolitikai csatározások már a politikus halála után, még inkább a német megszállás végét követően megkezdődtek, és a Bartha által találan „népfrontos mesternarratívának” nevezett emlékezetpolitikai bravúr, az antifasiszta hagiográfiába illesztés napjainkig meghatározza a Bajcsy-Zsilinszky-képet. Éles kommunistaellenessége dacára a kommunista Kállai Gyula is méltatta újratemetésekor Bajcsy-Zsilinszkyt, ezzel megadva az alaphangot az antifasiszta mártír kultuszában.

Egy történelmi személyiség életútjának elején elmaradhatatlan az életutat meghatározó körülmények és környezet (lakóhely, családi háttér, iskolák) bemutatása. Bartha Ákos a „*Boldog békeidők*” (1886–1909) című fejezetben részletesen fölvezet a Békés megyei szlovák eredetű Zsilinszkyek és a magyar nemzetiségű Bajcsyak gyökereit, valamint Békéscsaba társadalmát, ahová a család elköltözött a kis Endre egyéves korában. A családi háttér fölvezetéséhez nem mellékes körülmény, hogy az apa, idősebb Zsilinszky Endre aktív társadalmi szerepet töltött be az alföldi város életében. (21.) Fiai az apától örökölték a szilárd 67-es, kiegyezés párti öntudatot. Ifjabb Bajcsy-Zsilinszky Endrére a 67-es alapállás mellett nagy hatást tett a németországi tanulmányút, ahol megcsodálhatta a fejlett német technológiát és a német szociális intézményeket. (36–42.) Leroy-Beaulieu és Werner Sombart hatására hozta magával Németországból a szociális kérdés iránti érdeklődést, amely minden – 67-es, fajvédő, agrárdemokrata – időszakában jellemző vonás maradt. (41–42.)

Bajcsy-Zsilinszky Endre az 1910-es évek elején írott cikkeiben is kifejtette, hogy nem a szocializmus a hibás, hanem a „radikalizmus”. Bartha Ákos nem írja ugyan, de nyilvánvaló a kritikákból (Herbert Spencer evolucionista elmélete), hogy ez a tüszúrás a Jászi Oszkár által vezetett polgári radikalizmusnak szólt (a nagy utat bejárt Bajcsy-Zsilinszky Endre egy dologban következetes maradt: mindig ellenséges viszonyban volt a liberális elméletekkel).

A második fejezet bemutatja az életút 1909-től 1918-ig tartó szakaszát. Bajcsy-Zsilinszky leginkább felelőtlen, dzsentri allűrökkel terhelt korszaka ez, bár a szociális kérdés iránti érzékenység sem múlt el. Ennek az időszaknak legsötétebb, az életút végéig befolyást gyakorló része Áchim L. András megölése. Itt válik szinte krimiszzerűvé Bartha Ákos könyve. Mivel a jegyzőkönyvek elvesztek, a korabeli sajtótudósítások és beszámolók alapján próbálta modellezni, mi történhetett azon a napon a Mészáros utcai házban. A történet több nézőpontból megközelíthető. A szerző óv attól, hogy – a korabeli agrárdemokrata és baloldali véleményt készpénznek véve – a Zsilinszky-fiúk apja, id. Zsilinszky Endre és Áchim L. András konfliktusát valamilyen „urak vs. parasztok” ellen-

tétpárban képzeljük el. Bartha meggyőzően bizonyítja, hogy a negyvenezer fős településen a státusz és presztízs tekintetében nem mutatható ki éles különbség a parasztgazda Áchim és a Zsilinszkyek között: előbbi a virilisták között szerepelt, ami együtt járt a helyi önkormányzatban játszott tekintélyes szereppel, utóbbi birtoka visztona apadt. (78–80.) A Zsilinszky fivérek mindenképpen magánlaksértést és emberölést követtek el. Ám a bíróság felmentette őket, ami justizmordnak számított a korabeli jogrendszer szerint is.

Bajcsy-Zsilinszky Endre generációjának élménye az I. világháború. Innen eredeztette a magyar parasztság iránti rajongó szeretetét (bár Bartha nem cáfolja, hogy ebben az Áchim-ügy miatti büntudatnak is lehetett szerepe). A háború idején egy könyvkézirat is született a fiatal tiszt tollából. (91–92.) Bajcsy-Zsilinszky hihetetlenül grafomán ember volt, ami jelentősen megnehezíti az őt kutató történész dolgát.

A harmadik fejezet megismerteti az olvasót az ellenforradalmár, kormánypárti, majd ellenzéki fajvédő Bajcsy-Zsilinszkyvel. Bartha Ákos révén betekintést nyerhetünk a korabeli pártgépezetek és a választási kultúra kulisszái mögé. Az 1922-es derecskei választás története akár egy külön választás- és mentalitástörténeti tanulmánynak is beillene. Bartha Ákos még a Zsilinszky- és Mezőfi Vilmos-kortések választási nótáját is idézi, éllettel feltöltve a korabeli politikai kultúráról írottakat. (120–121.)

A következő három fejezet megismertet bennünket a mindinkább balra tolódó – de a baloldalt soha el nem érő – Bajcsy-Zsilinszkyvel, aki előbb az általa alapított Nemzeti Radikális Párt élén, majd a Kisgazdapártban kereste a helyét. A II. világháború kitorése újabb szakaszhatárt jelent a politikus pályáján. A háború körüli és alatti éveket újabb három fejezet mutatja be. A szerző eloszlatja azt a mítoszt, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre akár a fajvédelem, akár a zsidókérdés tekintetében ma politikailag korrekt és toleráns véleményt tett volna magáévá. Bár a nemzetiszocializmust elutasította, bőven élt ma rasszistának nevezhető kijelentésekkel („szláv vér”, „zsidóveszedelem”, „több száz ezer barbár és éhes, vad, keleti zsidó”) még az 1930-as években is, és külpolitikai nézetei is teljes vakságról árulkodtak (másként aligha gondolhatta, hogy a Szent István-i Magyarország helyreállhat). (245–249.) Igaz, Bajcsy-Zsilinszky Endre a „faj” szót nem biológiai értelemben használta, mint Hitler, hanem lelki értelemben, illetve az egy sorsközösséghez tartozás értelmében, de a „faj” szó mindenképpen diszkreditálódott a demokraták számára az 1930–40-es években. (246.)

Bajcsy-Zsilinszky a mai fogalmaink szerint egy idejétmúlt és vállalhatatlan politikai nyelvezetet használt, mint persze sok – akár amerikai vagy nyugat-európai – politikus a korban, miközben társadalmi programja nagyon modernnek számított a Bethlen-rendszerhez, általában a két háború közötti társadalomhoz viszonyítva. A politikus a fajvédelmet összekötötte a szociális emancipációval, a jogkiterjesztéssel, ami sajnálatosan bár, de a korszakban nem volt egyedi vonás, sőt nem volt speciálisan magyar vonás sem.

Utalhatunk a 19. század végi és 20. század eleji amerikai agrárdemokraták, az ún. populisták némelyikére, vagy éppen olyan egzotikus eszmeáramlatra, mint a korabeli latin-amerikai *indigenismo* (indián öntudatosodási eszme) vagy nem egy ázsiai, afrikai agrár-nacionalista áramlat, amelyek történelmi érvekre hivatkozva, korábbi méltánytalanságok orvoslásának szándékával, de a közösségüket történelmi-sorsközösségi és etnicizáló elvek alapján összeszűkítve hirdették a szociális jogok kiterjesztését. Közös vonás egyébként, hogy mindegyik ilyen eszme és mozgalom a parasztságban találta meg az etnikum hordozóját, ahogyan az is, hogy vezetőik persze mind értelmiségiek és középosztálybeliek voltak.

Fejtörést okoz a kérdés, mindezek alapján hol helyezük el a Bajcsy-Zsilinszky által nemzeti radikalizmus néven jelölt eszmeáramlatot az eszmék országútján. Bartha idézi Trencsényi Balázst, aki Bajcsy-Zsilinszky helyét az etnopolulisták táborában jelölte ki.

(583.) Bár a szerző fontos szempontra hívja fel a figyelmet, amikor az elitista-populista dichotómiában a populizmust említi, mint olyat, amely kifejezi Bajcsy-Zsilinszky népcentríkusságát, azonban ajánlatos óvakodni a populizmus szó mechanikus használatától. Mára túl sok mindenre, sőt egymással ellentétes jelenségekre húzzák rá a „populista” jelzőt, amely ráadásul kapott egy negatív kicsengést az elmúlt évtizedben. Talán érdemes lenne a „nemzeti radikalizmust” és az összes többi, hasonlóan eklektikus, de a nemzetpolitikát illetően nacionalista vagy etnicista alapszínű eszmét, mozgalmat önértékén kezelve használni, annak elfogadásával, hogy ezek világa a bal- és jobboldali értékrendszer határvidéke. Ennélfogva helyüket nem lehet a politológia egyetemes kategóriái (jobboldal, baloldal, konzervatív-liberális-szocialista hármasság) alapján kijelölni.

A tizedik fejezet Bajcsy-Zsilinszky kultuszának és emlékezetpolitikai örökségének Kádár-korszakig terjedő szakaszát tekinti át. Bartha meggyőzően érvel amellett, hogy a nyilasok által kivégzett politikus személye illeszkedett a függetlenségi és szabadságharcos narratívába, amelyben minden politikai párt osztozott ebben az időben. A kisgazdapártiak Bajcsy-Zsilinszky-kultuszán nem csodálkozhatunk, ám meglepő lehet a kommunista párt szerepe. Érthetővé válik azonban az ő hozzájárulásuk a kultuszhoz, ha figyelembe vesszük a közismert tényt: a magyar kommunisták ekkoriban a szociáldemokratáknál is kevésbé hivatkoztak a szocializmusra mindennapi retorikájukban, annál többet a magyar függetlenségi (kurucos-protestáns alapozású) hagyományra, amelynek (osztrák-)németellenes kicsengése aktualizálható volt a háború és a németek kitelepítése miatt. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1944. december 24-ével posztumusz vezérőrnaggyá léptette elő Bajcsy-Zsilinszkyt, sőt a Nemzeti Főtanács a magyar minisztertanács előterjesztése nyomán kinevezte „nemzetvédelmi miniszterré”. (487.)

Jelképesnek is értékelhetjük, hogy újratemetése volt a Magyar Rádió első helyszíni élő közvetítése. (488.) Ma már kissé rosszízüen is hathat, miként igyekeztek a majdani koalíciós pártok politikusai egymást túllícitálni Bajcsy-Zsilinszky méltatásában, olyannyira, hogy Dálnoki Miklós Béla „kuruc ősoket” varázsolt a halottnak. (489.) Nem kevésbé tűnik kétes ízlésűnek a Kommunista Párt és a Kisgazdapárt rivalizálása Bajcsy-Zsilinszky emlékének kisajátításáért. (493.) Ez idő tájt csak a liberális, polgári demokrata, „urbánus” körök emlékeztettek a fajvédő múltra (pl. Zsolt Béla), de ez a politikai irányzat ekkor éppen versenyképtelen helyzetben volt.

Bartha Reinhard Koselleck nyomán a „politikai halottkultusz” keretében értelmezi a jelenséget. Egész Európában igény mutatkozott a náci-német birodalmi törekvéssel és a hazai – hol kisebb, hol nagyobb mértékű – kollaborációval szemben a pozitív nemzeti önkép kialakítására, amelynek két tartópillére: a bátor fegyveres ellenállás és a mártíromság. Bajcsy-Zsilinszky valóban kiérdemelte életével, bátorságával és hősiességével, hogy központi helyet kapjon ebben a sajátos halottkultuszban. Persze, azért az örök vád, az Achim-gyilkosság időről időre fölbukkant. Ahogyan életében, a vád halála után sem hagyta békén Bajcsy-Zsilinszkyt.

A koalíciós békeidőszak megszűnésével a kisgazdapártiak és a kommunisták rivalizálása egyre mélyült, és e téren Bajcsy-Zsilinszky emlékét használták bunkósbotként. Ugyanakkor beszédes, hogy a politikai rendőrség már 1945-ben dossziét nyitott a politikus özvegyéről, Bende Mária-ról, aki egyébként már 1946 végén hálátlanságról panaszkodott. (507–508.) Bartha világosan érzékelteti, hogy a Rákosi-korszakban Bajcsy-Zsilinszkyt – akár csak még élő özvegyét – mellőzték, hiszen a diadalra jutott(nak tűnő) sztálinizmusnak nem volt már szüksége a mártírok emlékére. Főleg, ha az a mártír élesen antikommunista politikus volt és maradt haláláig.

Az utolsó fejezet a Kádár-kortól máig tekinti át a Bajcsy-Zsilinszky-kultuszt. Ekkortól kezdve a volt kispárti politikust a népfrontos narratívában értékelték és kezelték. Kállai Gyula, Barcs Sándor és Ortutay Gyula visszaemlékezései és közéleti szerepvállalásai alakították ki az új Bajcsy-Zsilinszky-kultusz kereteit. (525.) Vigh Károly történész 1964-ben vetette fel a kispárti politikus újraértékelésének szükségességét, és 2013-ig ápolta emlékét, az özvegy jóváhagyásával. (533–535.) Bartha Ákos részletesen bemutatja a fenti szereplők életútját, akik szerepet játszottak a Bajcsy-Zsilinszky-emlékezet kialakításában. A szerző alaposágát mutatja, hogy külön alfejezetet szentelt a szélsőjobboldali emigráció emlékezte bemutatásának. Talán mondani sem kell, hogy – a liberális köröket nem számítva – innen volt várható a legkevesebb megértés Bajcsy-Zsilinszky iránt, ám Oláh György a maga ideológiai alapállásából nézve némileg közel járt az igazsághoz, amikor fölpanaszolta, hogy Bajcsy-Zsilinszkyre a felszabadulás előfutáraként és mártírként emlékeznek Magyarországon. (532.)

A könyv az utolsó fejezetben túlon túl is részletesen belemerül a Vigh Károly és egyfelől a hatalom, másfelől az egyéb szaktörténészek disputájába, sokszor olyan érzést keltve, mintha nem is Bajcsy-Zsilinszky emlékezte, hanem az ő emlékét ápoló személyek önérzete és presztízse lenne a kultusz alakulásának tétje. Aki csak Bajcsy-Zsilinszky életére kíváncsi, annak az utolsó fejezet számos apró vitája érdektelennek tűnhet.

Talán sikerült érzékeltetni, hogy Bartha Ákos nem csupán életrajzot ír, hanem annál többet és mélyebbet: egy politikus pályaképébe és utóéletének történetébe sűrítve a 20. századi magyar történelem egészét végigköveti. A klasszikus politikátörténet és életrajz mellett gazdagon él a társadalom-, eszme- és mentalitástörténeti szempontokkal és információkkal. Ki kell emelni további erényként a szerző alaposágát a források kezelése terén. Bartha például 1960 és 1979 között éves bontásban vizsgálta meg három napilap – a *Magyar Nemzet*, a *Népszabadság* és a *Népszava* – hasábjain Bajcsy-Zsilinszky Endre említését. (536.) Külön fel lehet hívni a figyelmet a szerző által gyűjtött gazdag képanyagra, beleértve a Bajcsy-Zsilinszkyről készült fotókon kívül a korabeli propagandaplakátokat, valamint az emlékezetpolitikai szempontból fontos tárgyak (emlékérem, szobor) képeit.

Bajcsy-Zsilinszkynek immár van tudományos értékű monográfiája, Bartha Ákosnak köszönhetően. A magyar történettudomány újabb adóssága zárult le ezzel.

(Bartha Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre. Életút és utóélet. Budapest, 2019, MTA BTK Történettudományi Intézet, 657 p.)